

Spil, leg og idræt i nordisk middelalder

Af Leif Søndergaard

»Han var, når han sad ned, mand for at kaste længere med spyd eller sten, end folk som stod op; så det at han sad ned, kunne ikke hindre ham i at vise, hvad han duede til, ja, han kunne i den stilling brydes med to af de stærkeste mænd, og mens han trak den ene ned til sig, holdt han den anden klemmt mellem sine knæ, og han holdt ikke op, før end han havde fået først den ene og så den anden under sig og bundet begges hænder på ryggen. Og ikke mindre dygtig var han til at trække tov, for mens han holdt i enden af ét tov med hver hånd, lod han fire stærke mænd trække i den anden ende af de to tove, og de anstrengte sig ikke blot forgæves for at trække ham op fra hans sæde, men han trak snart i det, han holdt i højre, og snart i det, han holdt i venstre hånd, og bevirkede ved sin store styrke, at hans modstandere måtte slippe deres tag eller, lige meget hvor stor modstand de gjorde, lade sig trække med, da de ikke kunne trække ham til sig.«¹

Sådan skriver Saxo i sin store krønike, *Gesta Danorum* (Danmarks Krønike) fra ca. 1200 om Erik Ejegod og hans »fortræffelige egenskaber«. Erik Ejegod, dansk konge 1095-1103, var et hoved højere end alle andre, han var i besiddelse af »sindets gaver«, og han havde enorme kræfter. Kort sagt: Erik Ejegod var for Saxo idealet af en konge!

Det 20. årh.'s historiske kildekritik har opgivet Saxo som en troværdig og pålidelig kilde til viden om historiske begivenheder og personer. Det er givet, at Saxo havde en politisk interesse i at fremstille Erik Ejegod, der var far til Knud Lavard og farfar til Valdemar den Store, som en stor og god konge – selv om han havde moralske indvendinger mod hans forhold til andre kvinder end dronning Bodil. Derfor kan vi heller ikke tage Saxos oplysninger om kongens styrke for pålydende. Overdrivelserne i hans skildring har til formål at understrege Valdemar-slægtens forfar med en næsten mytisk styrke.

Det betyder ikke, at Saxos krønike mister enhver kildeværdi. Tværtimod er Saxo i afsnittet om Erik Ejegod en fremragende kilde til viden om, *hvilke idrætter en god konge (stormand) skulle udmærke sig i*. Han skulle være den bedste til spyd- og stenkast, til tovtækning og til brydning, alt sammen udfoldelser der var beregnet til at vise overlegen fysisk og psykisk styrke. Det var positive personlige egenskaber, der blev fremhævet af en sprænglærd person omkring 1200. Om de havde samme status hundrede år før, kan vi ikke vide med sikkerhed, men vores generelle viden om samfundet tyder på det.

Det var vigtigt for kongen, høvdingen eller stormanden at manifestere dels sin åndelige overlegenhed, dels sin fysiske styrke som den største, stærkeste og mæg-

tigste. Ikke alene var Erik Ejegod, men også en række senere konger, fysiske pragt-eksemplarer på mere end to meters højde. Idrætterne i den tidlige del af nordisk middelalder havde til opgave at træne og opøve den fysiske styrke og ikke mindst at vise deres duelighed. I en irsk saga, der findes bevaret i et håndskrift fra ca. 1100 hedder det om helten Malduin: »Han overgik enhver i alskens lege, både i boldkastning, løb, spring, stenkast og ridning; kort sagt han var en sejrherre i alle idrætter.«²

I *Kongespejlet* fra Norge (ca. 1230) var det våbenøvelserne, der stod i centrum. Sønnen spørger her sin far til råds, bl.a. om idrætter som »våbenbrug« og »rytteridræt«. Han skal iføre sig tunge våben: »Søg dig så en kammerat, der vil lege med dig, og som du ved forstår sig godt på at kæmpe bag dækkende skjold eller bukler.« Han skal rejse en målskive til at kaste med spyd efter, og som der står i *Kongespejlet*: »Det er fremdeles en god idræt, og desuden moro, at gå sammen med andre mænd med sin bue til en skydebane. Den forlystelse er også god og nyttig, at man øver sig i at kaste med slynge både langt og lige, både med stavslinge og håndslinge, eller også i at kaste godt med stenvåben.«³

I sagaerne, hos Saxo og i *Kongespejlet* får vi et klart indtryk af de to hovedfunktioner, som idrætsøvelserne har i den tidligste del af middelalderen:

- *de skal opøve og manifestere fysisk styrke.*
- *de skal indlære og træne brugen af våben.*

Begge dele var umiddelbart nødvendige evner for enhver mand, der vil indtage en fremtrædende plads i samfundet i vikingetid og tidlig middelalder. Samtidig får vi i *Kongespejlet* at vide, det kan være morsomt at dyrke idræt med andre mænd i en social sammenhæng.

Middelalderen og dens idrætter

I kilderne bruges betegnelser som 'idræt' og 'leg'. Det er ord med en bredere betydning end i dag. Ved 'idrætter' (fortrinsvis brugt i flertal) forstod man i middelalderen fysiske udfoldelser i mere omfattende forstand. Det kan være vanskeligt at skelne mellem, hvornår våbenøvelser fungerede som træning, og hvornår der var tale om idræt. Ordet 'leg' dækkede over en bred vifte af aktiviteter, der ved siden af fysiske udfoldelser omfattede musik, underholdning, spil (kortspil og brætspil) og dramatiske opførelser (skuespil). En lignende vifte af betydninger fik i senmiddelalderen ordet 'spil', dog med mindre vægt på de fysiske aspekter.⁴

Det kan desuden være vanskeligt at foretage en afgrænsning af idrætter i forhold til jagt, gøgl, dans, optog, ceremonier, ritualer og kultiske handlinger. Hvor placerer vi f.eks. gøglere, der jonglerede med knive, sværd, ringe eller bolde, som vi kan se i marginen til Uppsala-håndskriftet af Snorri Sturlassons *Edda* (omkring 1300)?⁵ Når middelalderens fyrster gik på jagt med høge eller falke, skal det så betragtes som idræt eller fritidsforøjelse? Når skomagerne i Slagelse ca. 1450 dansede ud i byen til fastelavn, var der så tale om et optog eller en idrætsaktivitet? Eller når de fine folk i Danske Kompagni i København samme år red maj i by, var det så en idræt, et ritual eller en ceremoni?⁶

Den kategoriske tænkning, hvor de forskellige udfoldelser deles op i adskilte grupper med hver deres betegnelse, hører vor tid til. I middelalderen tænkte man pragmatisk og funktionelt. De forskellige aktiviteter blev dyrket i flæng i de sammenhænge hvor de fungerede og opfyldte deres formål. Skillelinierne gik, især i høj-

og senmiddelalderen, mellem de forskellige sociale lag og deres forskellige aktiviteter – herunder idræt, leg og spil – der havde til opgave at *markere den samfundsmæssige position og styrke den sociale identitet*.

Allerede på baggrund af de idrætslige udfoldelser, der er nævnt, får vi et andet indtryk af middelalderen end den gængse opfattelse, der har rødder tilbage til renæssancen. Selve begrebet 'middelalder' dukkede op i slutningen af 1400-tallet, hvor den blev opfattet som en lidet glørværdig periode mellem den græske guldalder og den romerske sølvalder på den ene side og renæssancen, d.v.s. genfødslen af antikken, på den anden.⁷

Mange helt grundlæggende tankemønstre og livsformer tog deres begyndelse i løbet af middelalderen, hvor de første købstæder opstod, håndværk og handel udviklede sig, der skete en voksende arbejdsdeling og specialisering, opfattelsen af tiden (uret) og arbejdet ændrede sig, familien dukkede op som samlivsform (med kvinden i en mere dominerende rolle end senere) etc. Det gælder også for idrætten, at mange idrætsgrene, der er populære i dag, kan føres tilbage til middelalderen – eller endnu længere tilbage.

Det er en anden udbredt myte, at middelalderen var en statisk tidsalder, hvor de samme ting gentog sig år efter år, årti efter årti, århundrede efter århundrede. Tværtimod, middelalderen var i høj grad *dynamisk*! I landbruget blev hjulploven taget i brug, vandmøllen blev udbredt, trevangsbruget indførtes. Handel og transport tog et spring fremad med udviklingen af koggen. De store kirker kunne kun bygges ved hjælp af en udviklet byggeteknik med trisser, taljer og stilladser. Murstenen blev taget i brug etc.

Der var højkonjunktur under den varme

periode fra 1100-tallet frem til slutningen af 1200-tallet, hvor klimaet blev koldere, mange udflytterlandsbyer blev opgivet og befolkningens sundhedstilstand dårligere, så Den sorte Død kunne få frit spil omkring 1350. Derfor faldt befolkningstallet drastisk i 1300-tallet for først i slutningen af 1400-tallet igen at nå op på 1 mio. mennesker i Danmark.

Vendingen 'den mørke middelalder' bruges ofte i meget negativ betydning. Men middelalderen var ikke mørk. Vel kunne tilværelsen være hård med sult og hungersnød, sygdomme og tidlig død, krig, pest og spedalskhed, kontante omgangsformer og et hårdt straffesystem. Men middelalderen var samtidig *farverig*. Der var ikke flere arbejdsdage end i dag, ca. 200 om året. De mange religiøse og verdslige festdage gav mulighed for at spise og drikke, danse og synge, spille spil og dyrke mange forskellige idrætter. Middelalderen kunne være hårdt arbejde, men også *fest, farver og fornøjelser*.

Romantikken, der som litterær og kulturel strømning blev båret af embeds-borgerskabet, opfattede sin egen tid som en guldalder i kunst og litteratur, og den skabte i sit eget billede forestillingen om middelalderen som en enhedskultur, hvor troen (kirken), kongemagten og folket gik modsigelsesfrit op i en højere enhed.

Det var gennem det meste af middelalderen et gejstligt privilegium at kunne læse og skrive, og derfor får vi i dag nemt et fordrejet billede, hvor kirkens kultur tilsyneladende var altdominerende. Men ved siden af *oratores* (de gejstlige, der beder for os) fandtes der i middelalderen *bellatores* (riddere, der kæmper for os) og *laboratores* (bønder, der arbejder for os) – og i løbet af middelalderen kommer der også *mercatores* til (købmænd og håndværkere). I øvrigt var den sociale differentiering stor

inden for de forskellige klasser, og den sociale mobilitet var større end det ofte bliver fremstillet. Især under kriser skete der en udstødning, som betød, at mange levede under usikre vilkår.

De forskellige samfundsgrupper havde en vidt forskellig livsform, som prægede deres kultur og også deres idrætslige lege og spil. I middelalderen var der ikke én, men *mange kulturer* ved siden af hinanden i et komplekst med- og modspil. De forskellige stænder levede ikke totalt adskilt, men mødtes i forskellige sammenhænge. Markedspladsen var rammen om de ugentlige markeder, men der holdtes også store markeder på bestemte årstider, f.eks. i forbindelse med de store helgenfester. Her mødtes høj og lav, mænd og kvinder, unge og gamle fra nær og fjern på tværs af stænder. Her blev der dyrket idrætter, leget og spillet. På markedspladsen skete der en *kulturel udveksling* mellem de forskellige sociale grupper, og idrætter, spil og lege kunne blive udbredt til nye steder eller finde nye tilholdssteder i andre sociale lag, evt. i en bearbejdet form, der passede bedre til den nye sammenhæng.

I *Laxdaela saga* bliver markedet på Brennøerne i Götaelvens munding omtalt på denne måde: »*Der var stor skæmten, drik og lege og alle slags glæder.*« Måske kan tvekampene under Thors besøg hos Udgårdsloke, der beskrives i *Gylfaginning* give en antydning af, hvilke idrætter der kunne dyrkes ved festlige lejligheder, når mange mennesker var sammen. Der blev holdt konkurrencer i løb (Tjalfe mod Huge, d.v.s. tanken), spisning om kap (Thor mod ilden), brydning (Thor tager livtag med Ælde, d.v.s. alderdommen), løft (Thor skal løfte Midgårdsdormen) og kapdrikning (hvor Thors drikkehorn ender i havet).⁸

Den vigtigste kilde til vores kendskab om idræt i den tidlige middelalder er de is-

landske sagaer, men også i eddaen og skjaldedigtningen kan vi finde omtaler af lege og spil. Vi kan ikke være sikre på, at alle disse spil har været dyrket i de andre nordiske lande, med mindre de også findes omtalt i kilder fra disse lande – for Danmarks vedkommende ikke mindst hos Saxo i *Gesta Danorum* (Danmarks Krønike). Den svenske ærkebiskop Olaus Magnus fik i 1555 udgivet sin *Historia de Gentibus Septentrionalibus* i eksil på latin i Rom (Historie om de Nordiske Folk), og det er en meget oplysende kilde, der – ved siden af de antikke henvisninger – primært handler om forholdene i første halvdel af 1500-tallet.

Imidlertid er springet fra 1100- og 1200-tallets sagaer til det øvrige Norden, især Danmark og Sverige, så stort, at vi ikke uden videre kan foretage en kobling eller postulere en fælles nordisk tradition. Dog ligner mange af idrætterne hinanden i en sådan grad, at det tyder på et udbredt kulturelt fællesskab eller i det mindste en række gensidige kulturelle påvirkninger. Mange idrætter har vi også kendskab til fra andre europæiske lande. På europæisk plan sker der en omfattende kulturel udveksling, som gør, at vi må se de nordiske spil og lege i en bredere europæisk kontekst.

Styrkeprøver

Langt de fleste idrætter, der omtales i de islandske sagaer, er *styrkeprøver* under en eller anden form. Prøverne kunne finde sted i forbindelse med afholdelsen af tinget, på markedspladsen eller ved sammenkomster og festlige lejligheder. I *Sturlunga Saga* fortælles det om et bryllup på Reykjáholar i 1119: »*Der var nu larm og stor glæde og god skæmt og mange slags lege, både dans, brydning og sagaskæmt.*«⁹

På Island fandtes der to typer af bryd-

ning (*fang*): livtag (*hryggspenning*) og *glíma*. Den brydning, der blev dyrket under brylluppet på Reykjáholar, var *glíma*, som kun kendes fra Island. Den foregik på den måde, at de to brydere greb fat i modstanderens bukselinning og stod i foroverbøjet stilling med en skulder lænet mod modpartens, mens de forsøgte at bringe ham ud af balance og kaste ham til jorden. Det kunne ske ved at gribe fat med den anden hånd og skubbe eller rykke modstanderen omkuld, ved at fælde modstanderen med et hoftesving, ved at sparke benene væk eller i en kombination af forskellige kneb. Det er en form for brydning, der ligner nutidens asiatiske kampsportsgrene.

Livtag kendes fra hele Norden. Den bestod i, at de to modstandere tog hinanden om ryggen og forsøgte at tvinge den anden bagover. For at bryderne kunne have lige vilkår, havde hver af bryderne ét undertag (under modpartens arm) og ét overtag. Det var i denne form for brydning, at Thor under sit besøg hos Udgårdsloke måtte kæmpe mod Ælde.

Thor blev anset for at være brydningens Gud, og han blev ofte anråbt om hjælp i forbindelse med brydekampe. Bondesønnen Thord påkaldte Thor, inden han begav sig til den brydekamp på Melrakkasletten i 1005, som han havde væddet med Gunnløg om.¹⁰ Norge var det skandinaviske land, der sprogligt, kulturelt og handelsmæssigt havde den tætteste tilknytning til Island, og sagaerne omtaler i flere tilfælde livtag som den form for brydning, der blev dyrket i Norge.

I *Grágas* blev det slået fast, at den der frivilligt deltog i brydekamp selv måtte tage ansvaret for, at han kunne komme til skade – undtagen hvis nogen bevidst sigtede på at skade ham, såre ham eller endog dræbe ham. Hvis de fastsatte regler for brydningen blev overtrådt på den måde,

var det de almindelige retsregler, der gjaldt.

Mange af de idrætter, der havde været dyrket bredt i samfundet blev efterhånden fortrinsvis en del af bondekulturen. Der findes kun ganske få kilder bevaret til at belyse bøndernes livsform. I slutningen af middelalderen voksede menigheden, og kirken blev demokratiseret. Det betød, at kalkmalerierne fra denne tid i vid udstrækning blev bondens billeder, d.v.s. billeder der udtrykte bondens liv og tænkemåde. Ud over kalkmalerierne er det stort set kun Peder Laales ordsprog, der går tilbage til midten af 1300-tallet, som fortæller om bøndernes livsform. De blev brugt i latin-undervisningen i slutningen af middelalderen, og de blev udsendt i to trykte udgaver med sideløbende tekster på latin og dansk allerede i begyndelsen af 1500-tallet.

Hos Peder Laale hedder det om brydekamp: »*Når to brydes da falder den som mindst formå*«. Og om en af formerne for trækkamp: »*Ondt er med ramme stærke reb at drage*«. Peder Syv, der i slutningen af 1600-tallet udgiver en udvidet og revideret udgave af ordsprogene, tilføjer: »*thi da drager den stærkere den svagere i vandet*«. Her kan vi være sikre på at trækkampen er foregået tværs over en å eller en dam.¹¹

Også boksekamp med de bare næver var almindelig allerede fra tidlig middelalder. Nogle gange var kampene regulære slagsmål, hvor alle metoder blev taget i brug (omtrent svarende til vore dages kickboksning). Olaus Magnus nævner, at de kæmpende kunne bruge en slags boksehandsker i form af remme, der blev viklet om hænderne, dels for at de selv kunne mærke slagget mindre, dels for at modparten kunne blive ramt endnu hårdere. Hvis der var syet blyklumper ind i remmene kunne kampene få en dødelig udgang.¹²

Spring over vandløb, stenløft og stokke, måske til stangspring (Olaus Magnus: Historia om de Nordiska Folken, (Rom 1555), Sth. 1976, 5. Bog. kap. 26).

Styrkeprøverne kunne også gå ud på at løfte tunge sten, som Olaus Magnus beskriver og gengiver det på et træsnit i sin beskrivelse af Norden. Det er iøvrigt en af de opgaver, der indgår som disciplin i stærkmandsidræt (aktuelle konkurrencer om at blive verdens stærkeste mand). Opgaven kunne gå ud på at holde sig længst muligt hængende i én arm. Styrkeprøverne kunne også foregå mellem to modstandere, der holdt deres krummede arme om hinanden og trak til, indtil en af parterne blev trukket frem eller tvunget til at rette armen. Eller det kunne være hænderne, der blev holdt krummede. I dag bruges armlægning på tilsvarende måde.

Man kunne vise sin styrke i forskellige former for trækprøver. Tovtrækning kunne foregå mellem én eller flere deltagere på hver side, ofte hen over et vandløb, således at den eller de, der tabte, blev trukket i vandet. Tovtrækningen kunne foregå siddende, ved at to personer havde fodsålerne mod hinanden. Det gjaldt så om at få modparten til at slippe taget, få ham ud af ba-

lance, så han væltede omkuld, eller trække ham op.

I stedet for et tov kunne der bruges en sammenbundet skindring eller en vidjering. Saxo fortæller om en kamp af den type:

»Kampen gik for sig på den vis, at de kæmpende fik en krans, der var flettet af vidjer eller reb, og den skulle de så trækkes om og med hænder og fødder søge at vriste fra modparten, og den som var den stærkeste, tilkendtes sejrpris.«¹³

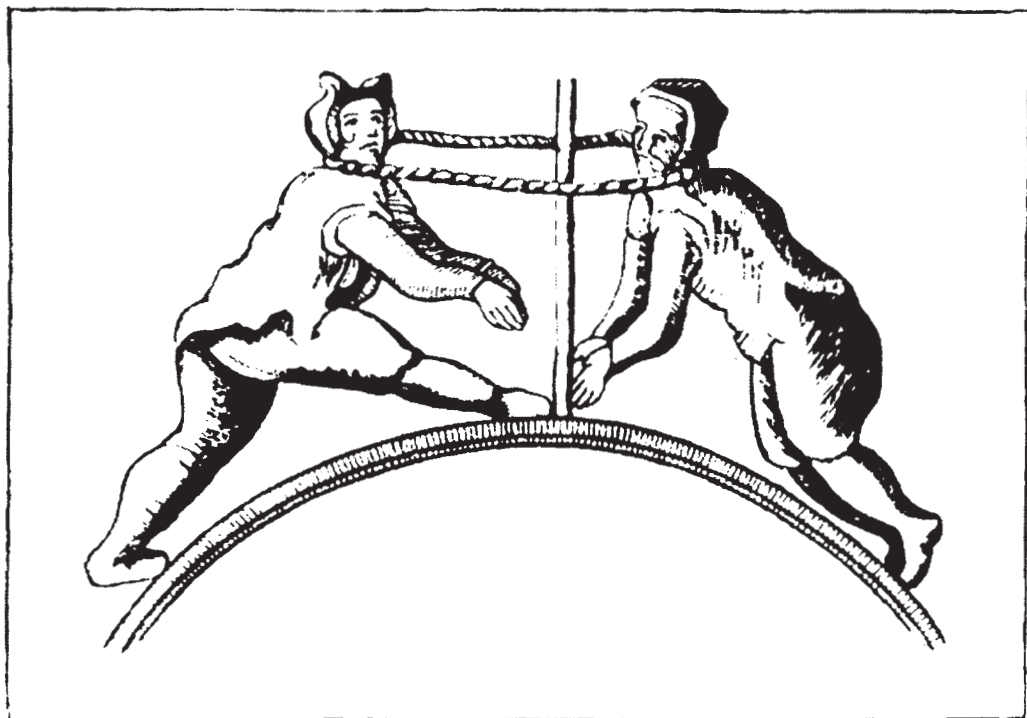
Olaus Magnus bygger sin skildring af den svenske sagnkonge Erik den Veltalende og hans styrke på Saxos skildring, men hos Olaus Magnus er fortællingen desuden illustreret med et træsnit, som viser kongen siddende, mens ikke én men hele to modstandere står og trækker samtidig. Fremstillingen minder om Saxos beskrivelse af Erik Ejegod, og meget tyder på, at historien om den siddende konge, der trækker to eller fire modstandere til sig, har gået som vandrehistorie i middelalderen.¹⁴

Det kunne også være et skind, der skulle trækkes. Ud over styrke blev der her også krævet koncentration, så skindet ikke blev trukket ud af hænderne ved et hurtigt ryk. Ofte foregik trækkampen hen over et bål, så taberen risikerede at blive trukket ind i ilden, hvis han ikke slap. I *Fornaldarsaga* fortælles om en sådan trækdyst mellem Hasti og Hörd:

»De fik et stærkt skind i hænderne mellem sig. De kom i voldsomt tag med kraftige og pludselige ryk fremad og til siden, men da de holdt godt fast i hver ende, rev de snart gedeskindet mellem sig sønder. Kongen beordrede da en oksehud hentet og overlod dem den. De tog nu fat af al kraft med ryk og kast, så de

begge var nærpå at tumble ind i bålet. Hasti var den stærkeste, men Hörd var hurtigst og smidigst.«¹⁵

En speciel form for trækkamp var katteræk. Den foregik ved at to personer lagde sig på knæ med hænderne på jorden og hovederne mod hinanden. Der blev lagt et reb rundt om nakken på dem begge, og det gjaldt så om at trække rebet over hovedet på modparten eller trække ham omkuld. Her gjaldt det om at være virkelig hårdnakket. Denne form for trækkamp findes gengivet på en række kalkmalerier i Sverige, tidligst i Tensta kirke (Uppland) 1437. I Tövsala kirke (ca. 1480) er det to modstandere, der er klædt som henholdsvis ridder og gejstlig, som forsøger at trække hinan-

Kattetræk, hvor det gælder om at trække modparten ind til stangen (Træsnit Køge 16. Årh., Jørn Møller: Gamle idrætslege i Danmark, bind 4, s. 19 (efter Fr. Knudsen)).

den ind i ilden. Billedet kan måske opfattes som en ironisk kommentar til tidens stridigheder mellem adel og gejstlighed.¹⁶

I Smørum kirke (ca. 1500) gengives en trækkamp umiddelbart over en fremstilling af den hellige nadver. Det kan være vanskeligt at fastslå, om trækkampen her fungerede som komisk underholdning i forbindelse med et fint måltid, eller om den skulle give en form for parodisk kommentar. I hvert fald viser kalkmaleriet, at begge deltagerne kæmper den bare røv ud af kappen eller særken. Et tilsvarende billede fra 1455 findes ved indgangen til rådhuset i Hannover, hvor en kvinde forsøger at holde den ene kæmpers særk nede, mens en skægget mand laver grimasser, som spotter den anden kæmper. Formentlig havde dette billede som budskab, at byens borgere, der mødtes på rådhuset i forbindelse med retstvister, ikke skulle være for stædige og hårdnakkede. Fra Køge kendes et træsnit (1500-tallet), hvor den ene kæmper stående, den anden knælende for at trække modparten ind til en pæl.¹⁷

Løb og spring var kendt længe før middelalderen, og kapløb havde en central placering i de sportslige udfoldelser. Under Thors rejse til Udgård blev Tjalfe udfordret til at løbe om kap med Huge (tanken) på en løbebane, der blev indrettet til lejligheden, og selv om han var hurtig, måtte han naturligvis tabe alle tre gange. En sammensat øvelse gik ud på at løbe, springe og klatre op ad ujævne bakker eller bjerge.

Middelalderens spring omfattede de almindeligt kendte springdiscipliner som længdespring (både fremad og tilbage), højdespring og stangspring. Stangen kunne også bruges i forbindelse med spring over vandløb. Olaus Magnus gengiver på et af sine træsnit almindeligt længdespring over en å eller bæk. Springene kunne også være

hop ned fra høje steder. Der blev sprunget over forhindringer på den måde, at den der sprang, brugte den ene fod til at sætte af på forhindringen (som ved vandgraven i forhindringsløb) eller satte hånden på gærdet og svang benene over.

De forskellige former for styrkeprøver var i tidlig middelalder fælles for alle samfundskredse. I takt med den stigende differentiering af samfundet op gennem middelalderen og indflydelsen fra den europæiske ridderkultur, slog andre former for idrætslige udfoldelser igennem i de fornemmeste kredse i samfundet. Men kraftprøverne havde stadig talstærk tilslutning på markedspladsen eller i bondekulturen, hvor de overlevede langt ud over middelalderen blandt landsbyens unge mænd.

Våbenøvelser

Sten blev brugt ikke alene til løft, men også til kast. I sagalitteraturen omtales forskellige former for kast. Det kunne være længdekast eller højdekast. Det kunne være kast efter et bestemt mål. Deltagerne kunne kaste med hænderne – eller de kunne bruge slynge. Der blev anvendt to former for slynger, dels håndslingen, dels slyngen, der var fæstnet til en kløftet gren. I den tidlige middelalder blev skarpe sten endnu brugt som kasteskyts i kamp.

Kastekonkurrencerne kunne også foregå med spyd. De var normalt stumpe i enden, så der ikke kunne ske alvorlige ulykker. En speciel form for spydkast var at kaste med begge hænder på én gang. Deltagerne kunne vise deres behændighed ved at gribe modpartens spyd i luften. I *Kongespejlet* fortælles det, at de mænd, der ville være fuldkomne i spydkast og tilsvarende idrætter, øvede begge hænder, så de var lige dygtige med højre og venstre hånd.

Også i forbindelse med bueskydning

blev der skudt med stumpe pile af sikkerhedshensyn. Der blev skudt med langbue, normalt lavet af taks eller asketræ. Bueskydningen kunne foregå som længdeskydning, hvor det gjaldt om at skyde længst, eller det kunne være præcisions-skydning, hvor der blev skudt efter bestemte mål, typisk en målskive. Pletskud i midten af skiven var det bedste, akkurat som i moderne bueskydning. I slutningen af middelalderen blev der skudt med armbrøst, som vi kan se hos Olaus Magnus, der også gengiver den finesse, at hunde blev trænet til at løbe ud for at hente pilene tilbage til skytterne.¹⁸

Våbendysterne omfattede foruden stenkast, spydkast og bueskydning også tvekampe i fægtning. I den tidlige middelalder var kæmperne kun udstyret med sværd og skjold. Saxo fortæller i *Danmarks Krønike* om den danske sagnkonge Frode og hans tvekamp mod Froger, at kampen foregik på den måde, at der blev streget to felter op – begge en alen på hver led – lige overfor hinanden, hvor modstanderne så skulle stå under kampen.¹⁹

Der kunne også bruges andre former for hug- og stikvåben i tvekampene end sværd. I sagaerne nævnes desuden kniv, dolk, værge (stikvåben), spyd, lanse og hellebard. Nogle af disse våben kunne kun betjenes med begge hænder på én gang, mens andre blev brugt med én hånd. Derfor var evnen til at bruge våben samtidig med både højre og venstre hånd (spyd og sværd) ofte afgørende for, hvem der gik af med sejren i dysterne. Faderen anbefaler netop sin søn i *Kongespejlet* at opøve begge hænder i våbenbrug. Saxo fortæller om kong Frode, at han fægter lige godt med begge hænder og det samme fortælles om flere af de islandske sagahelte.²⁰

Tvekampen kunne foregå som holmgang, d.v.s. inden for et nærmere afgrænset

område, typisk en lille holm. I *Egils saga* bliver stedet for holmgangen afmærket ved, at der lægges sten i en kreds. Hos Saxo får vi at vide, at tvekampen mellem Uffe, der svingede sværdet Skræp, og den sachsiske kongesøn og hans største kæmpe, fandt sted netop på en holm midt i Ejderen.²¹

I *Kormaks saga* bliver der givet en udførlig skildring af både kamppladsens indretning, de ritualer, der var knyttet til tvekampen og de grundlæggende regler. Der skulle breddes et skind ud, 5 alen på hver led (ca. 3 meter) med løkker i hjørnerne, hvor trænegler blev sat fast. Længere ude blev træstænger brugt til at markere yderkredsen, og det blev anset for at være vanærende, hvis deltagerne trådte udenfor. Hver af kæmperne havde tre skjolde til rådighed, og sværdet måtte højst være én alen langt. Så længe de kæmpede med skjolde, måtte de træde uden for skindet, men når skjoldene, som blev holdt parate af to hjælpere, var gjort ubrugelige af hug og stik, skulle kæmperne træde ind på skindet og udelukkende forsvare sig med deres våben. Når den ene blev såret, var han ikke længere forpligtet til at kæmpe. Til gengæld skulle han som taber betale 3 mark sølv for at få lov til at forlade kamppladsen.²²

Boldspil, svømning og skisport

Boldspil var en yndet forlystelse gennem middelalderen. Boldkast kendes allerede fra billeder på Guldhornene (omkring år 400). *Knattvollr* (boldbane) bevaret som stedsnavn flere steder i det sydlige Norge, men langt de fleste vidnesbyrd fra vikingetid og tidlig middelalder stammer fra Island. Rige bønder kunne indbyde til bold-

spil på deres gård, og spillene kunne vare i flere dage, helt op til et par uger. I *Laxdaela saga* fortælles der f.eks. om, at Hall Gudmundsson arrangerede boldspil på sin fars gård til ære for sin onkel. Spillene varede to dage, og alle gæsterne, der kom langvejs fra, blev inviteret til at overnatte. Også Olaus Magnus taler om »bollkastning« og »bollslagning«, dog uden at beskrive spillene nærmere.²³

Den bedst kendte boldleg blev kaldt *knattleikr*. Björn Bjarnason sammenfatter på baggrund af en række kilder i sagalitteraturen spillereglerne. Der blev først valgt en formand, som udstak spillepladsen og målene i hver ende. Derefter stillede han de to holds spillere op over for hinanden parvis på en måde, så de direkte modstandere var jævnbyrdige. Derefter kunne spillet gå i gang med formanden som den, der afgjorde, om reglerne var overholdt. Hvert par spillere havde en hård bold og et boldtræ til rådighed. Den første spiller skulle så slå, sparke eller kaste bolden i retning af modstanderens mål, og kunne løbe for at nå først frem til bolden. Den anden skulle forsøge at gribe eller standse bolden og slå, sparke eller kaste den i modsat retning. Det var tilladt at angribe modstanderen fysisk for at bemægtige sig bolden. Den, der fik bolden over modstanderens mållinie, havde vundet, og taberen måtte hente bolden. Det er usikkert om flere par har spillet samtidig, men hvilket hold, der vandt, blev afgjort af, hvor mange sejre, der blev opnået i de parvise opgør.²⁴

Axel Olrik mener på baggrund af norske kilder, at det er nødvendigt at skelne den norske boldleg *soppleikr*, som spilles uden boldtræ, fra den islandske *knattleikr*, hvor der bruges boldtræ. I folkevisen om Ivar Elison lyder det: »Ivar ginge på legevolden / at kaste sopp af hælde«, og bolden må være hård, for det fortælles i det følgende,

at den kan give blå mærker. I en anden af de norske folkeviser, visen om Sigurd Fafnersbane, slår Sigurd så hårdt til bolden, at han sårer en af drengene, så blodet flyder ud på jorden.²⁵

Den gamle legeforsker Frederik Knudsen er mere vidtgående i sin kritik. Han mener, at deltagerne i *knattleikr* hver har haft sit eget boldtræ og henviser til *Gisle Surssøns Saga*, hvor Torsten og Björk taler om at »bytte boldtræ«. Boldtræet kan bruges til at slå bolden hen over hovedet på modspilleren, så han ikke kan gribe den, og til at slå bolden i mål med. Det virker, som om Torsten og Björk spiller mod hinanden, begge med boldtræ i hånden. På et tidspunkt bliver Björk vred og slår Torstens boldtræ i stykker. Frederik Knudsen konkluderer, at spillet må ligne hockey eller beslægtede spil frem for langbold o.lign., hvor der kun er ét boldtræ i brug.²⁶

Desuden peger han på endnu et spil, der har været dyrket på Island, og som findes beskrevet i *Karlamagnus Saga*. I dette spil kastes en bold op i luften, og det gælder om at gribe den og løbe af sted med den ud over en fastsat grænse, uden at nogen af de andre deltagere kan forhindre det. Den, der kan gøre det tre gange i træk, har vundet spillet. Dette spil kan minde om moderne tiders rugby.

Såvel boldkast som slagbold kendes fra en række billedlige fremstillinger, ikke mindst i England. I England findes langbold i det 13. årh. som et spil mellem to personer, og senere i middelalderen som et spil hvor flere personer deltager. Derimod kender vi ikke langbold fra nordiske kilder i middelalderen. Björn Bjarnason nævner Peder Laales *Ordsprog* (nr. 565), der lyder: »Hvo som haver bold og stav han fanger vel den som lege vil« og mener, der hentydes til langbold.²⁷

Sagen er ikke så enkel, fordi der i den la-

Boldspil med stokke, svarende til hockey eller 'so I hul', England 14. årh. (Jørn Møller: Gamle idrætslege i Danmark, bind 1, s. 75 (efter J.Strutt)).

tinske tekst bruges ordet 'bacilli' (buede stave) i flertal. Den ordrette oversættelse lyder derfor: »Legen er klar for den, som man giver bold og stave.« Derfor er jeg mere tilbøjelig til at mene, der henvises til en form for hockey eller lacrosse (so i hul), der begge kendes fra Frankrig i senmiddelalderen.²⁸

Der blev spillet andre boldspil i middelalderen. Hjørnebold, som omtales i flere sagaer, bl.a. adskillige gange i *Sturlunga Saga*, foregik på den måde, at fire personer, der var placeret i hvert sit hjørne af en stue eller hal, kastede en sammenrullet skindbold rundt mellem hinanden, mens en femte person i midten forsøgte at få fat i bolden. Det er en form for spil, der er almindelig i forbindelse med moderne fodboldtræning. Hvis der kun er to spillere ud over ham i midten, kaldes legen smørklat. Den 'omvendte' leg kendes også fra middelalderen, hvor to mand skulle ramme en tredje i midten, som på sin side forsøgte at undgå at blive ramt – uden at løfte benene fra jorden.²⁹

Olaus Magnus nævner forskellige smidighedsøvelser, som unge mænd udfører:

»Desuden udfører de også andre lege, hvorved de giver lysende prøver på smidighed: enten slå de volter omkring spyd, eller de går frem og tilbage på line, eller også glider de gennem ringe ligesom fisk, eller de hænger fra en planke ud i luften og holder sig fast blot med ene arm. Sådant en leg, hvorved ynglingene øver sig i lette luftspring, kaldes linedanserkunst.«

Den første af disse øvelser minder om reckøvelsen i gymnastik, den anden om linedans i cirkus, den tredje om tøndebandsøvelsen i rytmisk sportsgymnastik og den fjerde delvis om ringe. Også øvelsen med at gå på hænder med benene i vejret, som allerede var kendt i tidlig middelalder, nævnes hos Olaus Magnus.

Svømning var en vigtig færdighed at lære, som kunne have betydning både under jagt og i krig. Et af træsnittene hos

Olaus Magnus viser, hvordan børn og unge lærte at svømme med svømmeblærer eller rørmåtter til at holde foran sig. At svømme længst eller hurtigst, at svømme langt under vandet eller at dykke efter sten på havbunden blev dyrket som konkurrenceidræt mellem besætningerne på de forskellige skibe eller ved andre lejligheder, hvor mange var samlede i nærheden af havnen, ved kysten eller ved bredden af en sø. Den mest populære form for dyst i vandet var vandkamp, hvor to modstandere med alle mulige kneb kæmpede om at dukke hinanden flest muligt gange, indtil den ene måtte give op.³⁰

De klimatiske forhold i de nordiske lande bevirkede, at vintersport måtte få en central placering. Der blev allerede i vikingetiden løbet på skøjter, lavet af dyreknogler, som blev slebet til i en passende form og bundet rundt om fødderne. Sådanne skøjter fra middelalderen findes stadig bevarede. Fra 1200-tallets Oslo er der fundet mange af den slags såkaldte 'islegger'. Skøjtelerne brugte en stav, ofte med en pig i enden, til at sætte fart på. Saxo synes dog kun at have haft et meget perifert kendskab til skøjter, idet han tilskrev dem en magisk kraft, som gjorde det muligt at bevæge sig over isen med stor fart.³¹

Olaus Magnus beretter om kapløb mellem unge mænd på skøjter hen over isen over lange afstande. Omkring 1500 fandtes skøjter af slebet jern, men Olaus Magnus foretrak alligevel skøjter af lægknoglerne fra hjorte eller lignende dyr, fordi de indeholdt naturligt fedt, der gjorde dem glatte. Han angiver, at de var én fod lange, og at de ofte blev smurt i svinefedt, så de kunne blive endnu mere glatte. Præmien til vinderen kunne være en sølvskede, en kobberskål, sværd, nye klæder eller – mest almindeligt – unge heste.³²

Kongespejlet fortæller i sin gennemgang af utrolige beretninger fra de nordiske lande om skiløb:

»Det vil da synes dem (der bor I lande sydpå) et større under, når der fortælles om sådanne mænd, som forstår at anvende træstykker eller brædder således, at så snart en mand, som ikke er mere rapfodet end folk er flest, så længe han ikke har andet på fødderne end sine sko alene, så snart han binder brædder på sine fødder, enten 8 eller 9 alen lange, da overgår han fuglen i flugten eller de mynder i løb, som kan løbe stærkest, eller han overgår en ren, der løber dobbelt så stærkt som en hjort.«³³

Olaus Magnus nævner, at præmien til den, der vandt kapløbet hen over isen på ski, kunne bestå i 20-30 store fisk. På den tilhørende illustration kan vi se, at der brugtes korte ski (eller skal billedet vise skøjter?) til løb på isen, og at deltagerne havde en lang spids stav med sig, som kunne bruges til at sætte af med, enten ved at den blev holdt mellem benene eller ved at den blev brugt ved siden af skiene. Den skiløber, der vises stående på land, har derimod lange ski, og han bærer både spyd og bue og pile. Han befinder sig på klipper, der skal illudere bjerge (der vokser to små træer), og vi må formode, at Olaus Magnus har villet vise, hvordan en jæger, klædt i en dragt af skind, kunne drive (ræve)jagt i bjergene.³⁴

I de foregående kapitler fortæller han om kapløb med heste på isen. Det var en almindelig forlystelse i Mellem-Sverige, at beboerne fra to naboegne samledes 26. December (Staffansdag) ved en tilfrosset sø eller elv for at se ryttere kappes i ridt hen over isen. På træsnittet er to ryttere på vej i fuld galop frem mod målet, der markeres

Skiløb og skilskøjteløb på isen (Olaus Magnus: Historia om de Nordiska Folken, 20. Bog, kap. 17).

af en stang på fod med en spids fane, hvorpå to pile krydser hinanden.

Om vinteren blev der organiseret sneboldkampe. De unge mænd byggede i fællesskab en sneborg med glughuller, og derefter blev borgen overhældt med vand, så den frøs til en stærk fæstning. De unge delte sig så i to hold, hvor den ene skulle forsvare fæstningen og den fane der var rejst på toppen af den, mens den anden skulle angribe og indtage den. Der måtte kun bruges snebolde, og ikke trykkes jern, sten, træ eller is ind i sneboldene. Straffen for at gøre det var, at synderen blev sænket nøgen ned i iskoldt vand. De, der flygtede eller trak sig ud af kampen, blev straffet ved, at de fik sne ned på ryggen.

Ridderkultur og turneringer

Alle disse idrætsaktiviteter, som i vikingetiden og den tidlige middelalder var mere eller mindre udbredte i alle samfundskredse, fortsatte på markedspladsen og på landet blandt bønderne gennem hele middelalderen og videre frem. I takt med, at rid-

derskabet udviklede sig i centrale dele af Europa, og (fjern)handel og håndværk voksede frem, skete der en social differentiering, hvor ridderne og efterhånden også byborgerskabet skilte sig ud som betydningsfulde selvstændige samfundsklasser.

Ridderskabet udviklede en selvstændig kultur, hvor andre værdier blev sat i højsædet end den fysiske kropsstyrke. Det var værdier, der kendetegnede ridderens placering og funktion i samfundet som kriger og lensherre: ære, tapperhed, styrke, trofasthed, klogskab, retfærdighed, mådehold og gavmildhed. Disse værdinormer kom også til udtryk i adelens fritidsforhold og festkultur: jagt, dans, musik, troubadurlyrik og eventyrromaner. Det blev ridderturneringen *par excellence*, hvor ridderen kunne udmærke sig og vise, at han besad de egenskaber, der blev værdsat i hans sociale sammenhænge.

I løbet af 1200-tallet blev Danmark og efterhånden også Sverige og dele af Norge draget ind i den europæiske kulturkreds. Kongemagt og højadel fik et voksende samkvem med fyrstehoffer rundt om i Eu-

ropa, og denne kontakt bevirkede, at ridderkulturen efterhånden også bredte sig til de skandinaviske lande.

I 1275 holdt Erik Klipping en turnering i København, hvor han kæmpede mod Magnus Birgersøn, og ved den lejlighed »*øvedes mange ridderspil med stikken og brækken*«. Den mest udførlige beskrivelse af en ridderturnering i nordisk højmiddelalder stammer fra Erik Menveds store turnering ved Rostock i 1311, »*hvor mange lanser blev brudt i turnering i to dage*«. En herold præsenterede de kæmpende fyrster ved at beskrive deres våbenskjolde og sikrede at turneringen blev holdt efter forskrifterne. Om aftenen blev der holdt storslåede fester, hvor vinderne fik fremtrædende pladser i dansen, der også blev organiseret af herolden.³⁵

Turneringer og store ødsle fester var en måde at vise sin magt og prestige på. For Erik Menved var det samtidig en lejlighed til at vise sin kreditværdighed og sikre sig lån og politisk opbakning. Paradoksalt nok gik kongen fallit få år senere, bl.a på grund af ødselheden, og store dele af landet blev overtaget af kreditorerne.

Valdemar Atterdag brugte turneringer som et bevidst led i sin politik for at samle landet igen. Han holdt ridderturneringer i Køge 1352, Stege 1352, Roskilde 1355 og Lübeck 1356. Fester og fornøjelser var middelalderen igennem en god lejlighed til at føre forhandlinger, lave alliancer, lægge pres og indgå aftaler.

Også en kroningsceremoni kunne være en passende lejlighed til en storslået fest og pragtudfoldelse med deltagelse af fyrster fra mange lande. I forbindelse med sin kroning i Uppsala i 1457 holdt »*kong Christian turnering og dystløb der i mange dage og rendte uden besvær alle dem af deres heste, som kom på banen, både svenske, danske og tyske*«. Nu var det Christian I's

fest, så det havde været groft uhøfligt, hvis han ikke havde fået lov til at vinde. Der var ikke altid tale om åben kamp. Ofte var formålet med ridderturneringen – ud over at vise sin magt og rigdom – at bekræfte den sociale rangorden i en rituel kamp. Også ved kong Hans' kroning i 1483 og ved Christian II's bryllup i 1515 blev der holdt turneringer.

En fuld turnering eller ridderspil bestod af tre dele: 1) at stikke, 2) at rende, 3) at drabe.

'Stikken' foregik på den måde, at ridderen efter tur red frem mod en ring, ophængt i et reb mellem to standere. Opgaven gik ud på i fuld fart at fange ringen med sin fremstrakte lanse og på den måde tage den med. På Gammeltorv i 1559, da Frederik II blev kronet, holdtes der 'gesellstik', d.v.s. at to ad gangen red frem ved siden af hinanden. Formentlig var det den der red hurtigst, der vandt, hvis begge ramte ringen. Der blev både ved denne lejlighed og i almindelighed stukket om penge, ofte op til flere hundrede kroner. Undertiden kunne en fyrste udfordre alle andre tilstedeværende fyrster til at stikke. Da Christian IV blev kronet i 1596, stak han til ringen med 52 danskere og 34 udlændinge. I dag dyrkes traditionen stadig i form af ringridning over hele Sønderjylland.³⁶

Når der var 'renden', forgik det på den måde, at to riddere fra hver sin ende af en rendebane red frem mod hinanden med sænkede lanser. Det gjaldt så om at støde modstanderen ned fra hesten. Et samtidigt stik viser, hvordan det gik for sig ved turneringen på Gammeltorv i 1559. Her var der rejst en midterskranke, som adskilte de to kombattanter. På ydersiden af banen var der et lavt hegn, som skulle begrænse sportens bredde og hindre deltagerne i at trække sig for langt væk fra hinanden.

Turnering, disciplinen 'renden'. To narre laver grin med optrinet (Olaus Magnus: Historia om de Nordiska Folken, 15. Bog, kap. 18).

Lanserne var normalt lange stager med stumpe ender, lavet af fyrretræ med en styrke, så de kunne støde en rytter af hesten, men knækkede hvis ridderen sad fast i sadlen. Det var ærefuldt, hvis ridderen var i stand til at blive siddende i sadlen, når han blev ramt, så lansens knækkede. Undertiden var stagerne bevidst gjort skøre, så de fornemme fyrster kunne vise deres mod og styrke. At lanserne ofte brækkede, afspejler sig i udtrykket 'stikke og brække' om denne turneringsform. I regnskabet for hertug Frederik af Slesvig-Holsten for året 1490 nævnes der udgifter på 2 sk. til 'rendestager', mens han opholder sig på Asnæs.³⁷

Udstyret var vigtigt i forbindelse med turneringerne, så deltagerne kunne være godt beskyttede og samtidig præsenterede sig standsmæssigt. Hertug Frederik fik i 1494 sine rustninger repareret, sat i stand og poleret for 26 1/2 mark. I den forbindelse fremgår det, at han havde to rustninger, der var beregnet til at stikke, og to gamle rustninger, der blev brugt til at rende. Der har været forskellige rustninger til de for-

skellige former for dystløb, fordi rustningerne havde vidt forskellige funktioner. Når der skulle stikkes, behøvede rytteren ikke at være beskyttet, men skulle tage sig flot ud. Senere i regnskaberne (for 1498) omtales også 'rendeduge', flot udsmykkede dækkener til hestene, der kendes fra billedlige fremstillinger i tiden.

Til dystløbet skulle deltagerne derimod være godt beskyttede. Allerede i 1200-tallet, i takt med at armbrøsterne blev udviklet, så de kunne skyde gennem ringbrynjerne, gik ridderne over til pladerustninger. Denne udvikling kan spores allerede i *Kongespejlet*, når faderen råder sin søn til at iføre sig en tung rustning. Omkring 1500 blev der udviklet forstærkninger til at beskytte skulder, underansigt, venstre arm, underliv og ben. Rustningerne blev efterhånden så tunge, at rytterne var stort set ubevægelige, når vi ser bort fra højre arm, der skulle have så stor bevægelighed, at den kunne bruges til at føre lansens med. Til gengæld var der anbragt en beskyttende skjærm rundt om håndtaget på lansens.

Trods beskyttelsen og lanterne, der var beregnet til at knække, kunne det være farligt at deltage i turneringer. I 1517 blev der holdt et dystløb på Vingaarden i København, hvor den danske ridder Ivar Lunge ramte sin burgundiske modstander Jürgen Tegnagel på hjelmen, så spidsen brækkede af lansens. Hesten blev sky og løb ind i en mur, så lansespidsen gik gennem visiret på hjelmen og gennemborede hans øje, så han blev dræbt på stedet.³⁸

Til dystløbet blev der indrettet en særlig rendebane, som ofte blev strøet med halm. I forbindelse med turneringen på Gammeltorv i 1596 blev hele brolægningen fjernet (ialt 930 læs brosten), så der kunne indrettes en bane. Banens længde angives til 250 fod, hvilket svarer til ca. 80 meter. Under denne turnering var det muligt at ride op til tre gange. I andre turneringer kunne den samme ridder komme på banen indtil seks gange, hvis han fortsatte med at vinde. Deltagernes våbenskjolde var op-
hængt på turneringspladsen, og en ridder kunne udfordre til kamp ved at prikke på et skjold med sin lanse.

I løbet af 1500-tallet blev reglerne stadig mere detaljerede. Reglerne for dysttridet på Gammeltorv 1596 lød:

- *ingen må rende i mere end tre løb.*
- *den der sænker sin lanse under skranken har tabt.*
- *det er ikke tilladt at ramme hest eller rytter under bæltet.*
- *der er anbragt en lille jernkrave foran på lansens, og hvis den bliver trykket ind, svarer det til et stød.*
- *hvis lansens fjerner modpartens bånd eller fjerner i hjelmen, svarer det til at bryde lansens.*
- *den der blev stødt af hesten skulle gå hjem til sit kvarter (det blev betragtet som yderst vanærende).³⁹*

Til afslutning på en turnering kunne to parter ride mod hinanden og mødes parvis med fældede lanter. Det var langt farligere end når to riddere mødtes på hver sin side af et lavt hegn.

Kamp mellem to modparter til hest og med sværd blev kaldt 'draben'. Turneringssværdene var store og tunge, men med afrundet spids og sløv æg. Det gjaldt om at hugge eller støde modstanderen ned fra hesten. Også denne form for dyst kunne foregå fra hver sin side af et hegn eller uden nogen adskillelse.

Turneringerne blev altid efterfulgt af pragtfulde fester på slottet, hvor prisuddelingerne fandt sted. Der kunne være flere priser, f.eks. for flest sejre, den største tap-
perhed eller mest elegante udførelse. Det var typisk dronningen, en prinsesse eller en fin fyrstinde, der overrakte priserne, efter at de havde overværet turneringen.

I forbindelse med turneringerne kunne der også finde andre former for ridderlige øvelser sted. Fra Magdeburg kendes et Rolandsridt fra 1280, hvor ridderne skulle ride i fuld fart frem mod et skjold, der var anbragt på en stang, som kunne svinge vandret omkring en stolpe i jorden. Som kontravægt var der anbragt en melsæk, og hvis rytteren ikke var hurtig nok, svingede sækken rundt og ramte rytteren i ryggen, så han blev mærket.⁴⁰

Der fandtes andre former for spil, der blev dyrket i adelige og kongelige kredse, ikke mindst forskellige udgaver af keglespil. I rulletavl skulle en kugle trilles hen ad et langt bræt, som var hævet op fra jorden på nogle bukke, uden at kuglen trillede af brættet. I pirkentavl var der anbragt en halv snes kegler på en firkantet flade af træ. Ovenover hang der en kugle (som for det meste blev kaldt en klode) i et reb, der skulle svinges rundt, så den væltede kegleerne omkuld bagfra – i nogle tilfælde dog uden

at ramme en særligt anbragt kegle, som først skulle passeres. Fra England kendes i middelalderen keglespil, hvor keglerne var anbragt ovenpå hinanden i flere etager, og hvor keglerne skulle væltes ved at der blev kastet en pind. Der blev enten spillet i fri luft eller indendørs i særlige boldhuse.⁴¹

I forbindelse med kongelige indtog i byerne kunne herolden kaste penge ud til mængden med det formål at udløse kampe og slagsmål, som kunne forlyste det kongelige optog. Det var almindeligt i finere kredse at more sig over voldelige fysiske udfoldelser, og mennesker med kropslige afvigelser fra det normale blev vist frem, såvel ved hoffet som på markedspladsen: dværge, pukkelryggede, siamesiske tvillinger, kæmper o.s.v. Fra Paris, Nederlandene og Lübeck kendes en forlystelse, som gik ud på, at en gruppe blinde, hvor hver var bevæbnet med en stok, kunne vinde en gris ved at slå den ihjel med stokkene. Morska-ben opstod for tilskuerne ved, at de blinde ikke kunne se, hvornår de ramte grisen og hvornår hinanden, men udelukkende måtte orientere sig efter lyden.⁴²

Den sociale satire og latteren vendte også den modsatte vej. På kalkmalerier i Danmark, Sverige og Finland findes parodiske og satiriske fremstillinger af riddere, ofte fremstillet som dyr, der udkæmper ridderdyster mod hinanden med dragne lanser. I Nousiainen kirke (omkring 1400) afbildede en håndværkermaler to riddere, der kæmpede med fældede lanser, hvorfra der flagrede bånd. Under de kæmpende er riddernes hunde gengivet. I Vigersted kirke (1450) er det en kalv og en gås, der dyster mod hinanden. I Råda kirke i Värmland (ca. 1500) blæser en gris som herold i hornet, samtidig med at den holder prisen (eller er det et drikkebæger?) frem i den ene hånd, mens en ged og en gris kæmper mod hinanden.⁴³

I fremstillingen af Christian IV, der stikker til ringen i 1596, er der anbragt en hofnar nedenunder som vrider sig grotesk. På et kalkmaleri i Nørre Saltum kirke (ca. 1520) vises en nøgen acephal med krone på hovedet og lanse, ridende på en kentaur med spidsskæg og murerkasket. Den spot-tende skade, der er anbragt på den kronede acephal, viser, at der er tale om social satire (skadefryd).

Byernes borgere og deres udfoldelser

Nogle af de adelige traditioner kunne omformes og tilpasses til bondemiljøet. Bønderne på Amager i 1600-tallet (og muligvis tidligere) havde en tradition til fastelavn med at trække hovedet af gåsen. En levende gås blev bundet op i benene i et udspændt reb med hovedet nedad og halsen smurt ind i sæbe. Karlene red så hen mod gåsen og skulle tage fat i halsen med den ene hånd og rive hovedet af. Vinderen blev gåsekonge. Det kan være vanskeligt at sige, om traditionen, der kendes i Nederlandene fra 1400-tallet, udsprang af adelige skikke eller om det var en parodi – evt. begge dele. I det nordlige Holland blev det forbudt »vogel te trecken« ca. 1500, men på Amager levede traditionen op i 1700-tallet.⁴⁴

Det er muligt, at traditionen kom til Danmark med de nederlandske bønder, der indvandrede til Danmark omkring 1520. Det samme gælder fastelavnsskikken med at slå katten af tønden – eller i 1600-tallet 'stikke til tønden'. Den, der stak hul, så katten kunne kravle ud og forsvinde, blev kattekonge. Indtil midten af 1800-tallet var der en levende kat i tønden. En udløber af denne tradition findes stadig blandt naverne. Skandi-naverne er efterkommere af håndværkersvende, der skulle gå mindst ét

år på valsen rundt i Europa, og de slår stadig katten af tønden til hest på Amager.

I middelalderen var fastelavn først og fremmest en fest for byernes borgerskab, købmænd og håndværkere. *Festkulturen* var med til at skabe en fælles identitet for byernes borgere. Der blev spist og drukket, sunget og danset, mens peblinge og degne eller håndværkersvende sørgede for forskellige former for underholdning og spillemænd spillede op.

Guds Legems Lav (Papegøjelavet) i Aalborg havde hvert år til fastelavn en tradition med at ride sommer mod vinter. Det foregik på den måde, at to af gildebrødrene blev udpeget til at være henholdsvis sommer og vinter. Den ene blev klædt i pelsværk og hue for at repræsentere vinteren, mens den anden var lettere påklædt og udstyret med frisk løv for at optræde i skikkelse af sommeren. De to illuderede en ridderdyst, som altid endte med at sommeren sejrede og vinteren blev fordrevet i en slags rituel ceremoni. Traditionen omtales og gengives også på et træsnit hos Olaus Magnus.⁴⁵

Også sværddansen hørte til de traditio-

nelle fastelavnsforlystelser. Den kendes i Brügge fra 1389 og fra Tyskland gennem 1400-tallet. I Danmark bliver den første gang nævnt i de københavnske smedesvendenes skrå (vedtægter) fra 1554. Heri hedder det: »Når brødrene danser til fastelavn, må den der slipper sværdhæftet bøde 1/4 tønne øl, hvis han slipper spidsen mister han 1 sk., hvis han falder over et sværd koster det også 1 sk. og hvis han taber sin hat bøder han 1 grot.«⁴⁶

Olaus Magnus giver en mere indgående beskrivelse af sværddansen, sådan som han kender den. Seks unge mænd skulle gå i rundkreds med sværdene hævet i vejret, endnu siddende i skeden. Derefter trak de dem ud af skeden, rakte dem i vejret og holdt dem fra hånd til hånd. På den måde dannede de en sekskant, en figur der kaldtes en 'rose'. De trak derefter sværdene til sig og dansede hurtigt rundt, mens de slog sværdene mod hinanden med den flade side.⁴⁷

Fra Nürnberg kender vi andre figurer. Broen gik ud på, at danserne stod på to rækker med klingerne krydsede parvis skråt op i

Sværddans og buedans (Olaus Magnus: *Historia om de Nordiska Folken*, 15. Bog, kap. 23).

luften, mens parrene efter tur dansede igennem, inden de igen krydsede klinger for de næste. Den flotteste figur var den dobbelte rose, hvor danserne stod i to rundkredse med sværdene fra deres egen venstre skulder til en modstående dansers højre skulder. Tilsammen dannede sværdene et fletværk, som to fægtere steg op på for at fægte med hinanden. Figurene er vist på en pennetegning fra Nürnberg ca. 1500.⁴⁸

I stedet for sværd kunne der bruges stokke eller stænger. Lignende danse udførtes med tøndebånd. Denne dans kaldtes hos Olaus Magnus *buedans* – som vist på et træsnit ved siden af sværddansen. Det betyder ikke, at de har været danset samtidig. I den ikonografiske tradition vistes aktiviteter, der fandt sted på forskellige tidspunkter eller i forskellige sammenhænge, ofte på samme billede. Fra forskellige byer i Tyskland kendes tilsvarende danse, hvor der blev brugt læderremme, sammenbundet i cirkelform (Nürnbergers *Zämertanz* fra 1395 og frem), knivdans etc.

En anden form for underholdende dans, der blev dyrket i middelalderlige gilder og lav, ikke mindst til fastelavn, var bejlerdansen. En række unge mænd, udklædt som narre, bønder eller maurere, dansede foran en kvinde, ofte udklædt som Fru Venus, for at vinde hendes gunst. Dansene kunne være stærkt erotiske eller direkte obscøne. Belønningen til vinderen kunne være et æble eller en hane – begge dele med erotiske symbolske undertoner. Dansene udviklede sig til små skuespil, der blev opført til fastelavn i forbindelse med lavenes og gildernes festligheder. I Danmark findes to af den slags spil bevarede i et håndskrift fra 1531.⁴⁹

Guds Legems Lav i Aalborg kalder sig i sin skrå fra 1441 for Papegøjelavet. Dette navn hænger sammen med, at en af lavets vigtigste aktiviteter var at skyde papegøjen

hvert år til pinse. Det foregik på den måde, at lavsbrødrene samledes i gildehuset 2. Pinsedag for i samlet flok med piber og trommer i spidsen at begive sig ud til Papegøjehaven, et indhegnet område uden for byen. Her var der rejst en stang med en træfigur af en papegøje øverst oppe. Brødrene skulle så skyde efter papegøjen med armbrøst i en bestemt rækkefølge. Afstanden kunne være op til omkring 100 meter.

Det danske Kompagni i København, som også skød papegøjen gav en mere udførlig beskrivelse i sin skrå fra 1447:

»Hvo, som skyder papegøjen af, han skal have en guldring, så god som 2 rindske gylden, og han skal give alle brødrene 6 tønner øl og drikke frit alle 3 adeldrikke med to frie gæster (...) Ligeledes skal alle brødrene skyde til papegøjen under 1/2 øl til vide (i bøde), hvis de er føre og formuende, og hver med sin egen armbrøst, de der formår. Ligeledes skal hver broder lægge to engelske i hatten; den som skyder til papegøjen, førend han lægger 2 engelske i hatten, han har en halv tønde øl til vide. Ligeledes skal ingen skyde mere end et skud i de tre første omgange under 4 grot til vide; stander papegøjen længere, skyde siden så tit han vil. Men de, som er vanføre og ikke formår at skyde, han må drikke med og give to engelske. Hvo som skyder med en anden broders skud mod hans vilje og vorder der med funden (opdaget), give en tønde øl til vide.«⁵⁰

Den, der skød papegøjen ned, blev papegøjekonge, og han blev ledsaget af alle brødrene tilbage til gildehuset, hvor der blev holdt fest om aftenen. Præmien var typisk en sølvpapegøje, der kunne veje fra ca. 70 til 700 gram. Den bar papegøjekon-

gen i en sølvkæde om halsen under festen om aftenen og i det hele taget til lavsstævnerne året igennem. Hvis den samme person skød papegøjen ned tre år i træk, vandt han sølvpapegøjen til ejendom, men i praksis fik han en anden sølvting af samme værdi. I løbet af 1500-tallet blev reglerne stadig mere komplicerede, og der blev indført mindre præmier for at skyde halen, vingerne og hovedet ned.

Papegøjeskydningen kom til Danmark fra Tyskland, hvor den typisk blev afholdt i særlige skytteselskaber, der havde klare militære funktioner. Også i Danmark blev borgerne i bestemte situationer udskrevet til militærtjeneste, men her var traditionen primært repræsentativ og indlagt som primært selskabelig forlystelse i lav og gilder, hvis funktioner ikke var militære, men faglige, sociale, religiøse og selskabelige.

I det hele taget fik de idrætslige udfoldelser, der i starten af middelalderen hang snævert sammen med fysisk træning og våbenøvelser, i stadig voksende omfang *repræsentative funktioner*, især i adelige og borgerlige sammenhænge, mens det fysiske aspekt fortsat havde stor betydning blandt bønderne.

Bilag

Oversigt over gamle idrætslege, der går tilbage til middelalderen:

Jørn Møller: *Gamle idrætslege i Danmark*, Legebog 1-4, 1990-91:

bind 1 *So i hul – og 99 andre boldspil og kastelege,*

bind 2 *Føde en bjørn – og 99 andre gamle smidighedsøvelser og styrkelege,*

bind 3 *Hund I lænke – og 99 andre gamle fange- og findelege,*

bind 4 *Snøre vibe – og 99 andre gamle kamp- og kaplege*

- 1.10 Himmelbold (gribes)
- 1,24 Hjørneskindleg (boldkast)
- 1.33 Nævebold
- 1.34-37 Langbold
- 1.50 (+ indledning) So i hul (bold og stokke)
- 1.84 Bosseln (keglespil)
- 1.100 Knoglekast
- 2.20 Tre mand høj (kat efter mus)
- 2.37 Sælhundefangst (siddefange)
- 2.73 Barløb (fangeleg)
- 2.93 Blindebuk
- 4,11 Græsse ko (kattetræk)
- 4.16 Skindtrækning
- 4.17 Bæltetræk
- 4.29 Vædder på fingrene (fingertræk)
- 4.36 Livtag
- 4.38 Bæltetag
- 4.67 Sneboldkamp
- 4.68 Knattleikr (kampboldspil)
- 4.71 Slynge (skydning)
- 4.72 Slangebøsse
- 4.73 Flitsbue (bueskydning)
- 4.74 Fugleskydning
- 4.75 Dystløb (til vands)
- 4.76 Sommer i by
- 4.77 Ringridning
- 4.78 Stikke til stråmanden
- 4.79 Slå katten af tøndes
- 4.80 Slå pottes i stykker
- 4.81 Rive hovedet af hanen / gåsen
- 4.82 Dyrekampe
- 4.100 Springstok

Mange af de middelalderlige spil kan afprøves i praksis på *Idrætshistorisk Værksted* (beliggende ved Gerlev Idrætshøjskole syd for Slagelse).

Noter:

1. Saxo Grammaticus, *Danmarks Krønike*, udg. Fr. Winkel Horn (København, 1898) fot. optryk 1975, XII. Bog, pp. 40-41. Denne form for trækamp beskrives hos Jørn Møller, *Gamle idrætslege i Danmark*, Bind 1-4 (København, 1990-91) & Sammenfattende og supplerende betragtninger, 1992. Se 4.17 i den oversigt der bringes ovenfor.
2. Axel Olrik, »Drengene på legevolden« I: *Danske Studier* (1906) pp. 91-102.
3. *Kongespejlet. Konungs Skuggsjá*, udg. Finnur Jónsson (København, 1926), pp. 99-101.
4. Otto Kalkar, *Ordbog over det ældre Danske Sprog*, Bind 1-6 (1881-1918), fot. optryk (Kbh. 1976). Brynjulf Alver, »Idrottsleikar« I: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* (KLNLM), VII (Kbh. 1962) spalte 322-30, giver en oversigt over idrætsudfoldelser i Norden i middelalderen.
5. Snorri Sturlassons' *Edda* (Uppsala-Eddaen), Codex Ups. DG 11.
6. C. Nyrop, *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*, bd. 1-2 (København, 1895-1904) bd. 1, p. 720 og bd. 2, p.132.
7. Jacques le Goff, »Den lange middelalder« I: *Slagmark* (1986) nr. 7, pp. 3-8. Michael Nordberg, *Den dynamiske middelalder* (København, 1999).
8. *Laxdaela Saga*, udg. Kristian Kålund (Kbh. 1889-91) p. 26. *Gylfaginning*, kap. 47. Björn Bjarnason, *Nordboernes legemlige Uddannelse i Oldtiden* (København, 1905) giver den bedste samlede fremstilling af de nordiske (især islandske) idrætsaktiviteter på baggrund af de islandske sager.
9. *Sturlunga Saga*, I (Kbh. 1906) p. 22.
10. *Gunløg Ormstunges saga, Tre skjaldesagaer*, udg. Søren Vad Møller (1997), p.129.
11. *Peder Låles Ordsprog* (Christiern Pedersens udgave 1515) udg. Iver Kjær og Erik Pedersen, *Danmarks gamle ordsprog*, I:2 (København, 1979), nr. 1020 og nr. 204. Peder Syv, nr. 4444.
12. Olaus Magnus, *Historia om de Nordiska Folken* (Stockholm, 1976), 5. bog, kap. 26.
13. Saxo, *Danmarks Krønike*, V. bog, pp. 160-61.
14. Olaus Magnus, *Historia om de Nordiska Folken*, 5. Bog, kap. 24.
15. *Fornaldersaga*, citeret efter Bjarnason p. 138.
16. Magnús Már Lárusson, »Dragkamp« I: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, III (Kbh. 1958), spalte 266-67.
17. Søren Kaspersen, »Fastelavnskultur og kalkmale-
- ri« I: *Danske Kalkmalerier. 1500-1536*, udg. Ulla Haastrup (Kbh. 1992) nr. 55, pp. 224-27. Erich Ballerstedt, »Das Strebkatzenziehen, ein Kraftspiel des Mittelalters« I: *Hannoversche Geschichtsblätter*, IV. Band, 3. Heft (1901), pp. 97-107. Jørn Møller, bd. 4, p. 19.
18. Olaus Magnus, *Historia om de Nordiska Folken*, 15. Bog, kap. 1.
19. Saxo, *Danmarks Krønike*, 4. Bog, kap. 4.
20. *Kongespejlet*, p. 100. Saxo, *Danmarks Krønike*, 5. Bog.
21. *Egils Saga*, udg. Gwyn Jones (New York, 1960), kap. 64. Saxo, *Danmarks Krønike*, 4. Bog, kap. 2.
22. *Kormaks Saga, Tre skjaldesagaer*, udg. Søren Vad Møller (1997), p. 31.
23. *Laxdaela Saga*, kap. 55.
24. Björn Bjarnason, *Nordboernes legemlige Uddannelse i Oldtiden*, pp. 115-34.
25. Axel Olrik, *Drengene på Legevolden*, pp. 91-102.
26. *Gisle Sursøns Saga, To islandske sagaer*, udg. Chr. N. Brodersen (København, 1995), kap. 17, pp. 82-83. Frederik Knudsen, »Den gamle islandske Boldleg og dens forhold til Nutidens Lege« I: *Danske Studier* (1906), pp. 70-90. Jørn Møller mener, at reglerne er usikre og peger på en mulig forbindelse til tennis, bd 4, pp. 67-68.
27. Joseph Strutt, *The Sports and Pastimes of the People of England* (1801), (New York, 1970). Jørn Møller, bd. 1, pp. 59, 61 og 75. Björn Bjarnason, *Nordboernes legemlige Uddannelse i Oldtiden*, p. 129.
28. Jean-Michel Mehl, *Les Jeux au royaume de France du XIIIe au début du XVIe siècle* (1990), se illustrationer på forside og 2.-3. billedside efter p. 328.
29. Björn Bjarnason, *Nordboernes legemlige Uddannelse i Oldtiden*, pp. 136-37.
30. Olaus Magnus, *Historia om de Nordiska Folken*, 5. Bog, kap. 27.
31. Edvard Bull, *Det norske Folks Liv og Historie Gjennem Tiderne* (Oslo, 1931), p. 281. Saxo, *Danmarks Krønike*, Indledning, p. XXIII.
32. Olaus Magnus, *Historia om de Nordiska Folken*, 1. Bog, kap. 25.
33. *Kongespejlet*, p. 25.
34. Olaus Magnus, *Historia om de Nordiska Folken*, 20. Bog, kap. 17.
35. Niels M. Saxtorph, »Turnering«, *KLNLM*, bind IX (Kbh. 1976), spalte 71-72.
36. Troels Troels-Lund, *Dagligliv i Danmark i det sekstende Aarhundrede*, 4. Udg. (Kbh. u.å.), pp. 170-86.

37. *Danske middelalderlige Regnskaber*, 1. R, I. Bind, Hof og Centralstyre, udg. Georg Galster (Kbh. 1953).
38. Jan Møller, *Borger i middelalderens København* (Kbh. 1980), p. 174.
39. Troels Troels-Lund, *Dagligliv i Danmark*, p. 179.
40. Thomas Zotz, »Die Stadtgesellschaft und ihre Feste« I: *Feste und Feiern im Mittelalter*, udg. Detlef Altenburg o.a. (Sigmaringen, 1991), pp. 201-13 (p. 203).
41. Troels Troels-Lund, *Dagligliv i Danmark*, pp. 149-53.
42. Marjoke de Roos, »Carnival Traditions in the Low Countries« I: *Custom, Culture and Community in the later Middle Ages*, udg. Thomas Pettitt and Leif Søndergaard (Odense, 1994), pp. 17-36 (p. 31).
43. Troels Troels-Lund, *Dagligliv i Danmark*, p. 186.
44. Marjoke de Roos, »Carnival Traditions in the Low Countries«, p. 32. Axel Steensberg, *Dagligliv i Danmark*, Bind 1 1620-1720 (Kbh. 1982), pp. 62-65.
45. C. Nyrop, *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*, bd. 1, p. 622. Olaus Magnus, *Historia om de Nordiska Folken*, 15. Bog., kap. 18.
46. Stephen D. Corrsin, *Sword Dancing in Europe: A History* (1997).
47. Olaus Magnus, *Historia om de Nordiska Folken*, 15. Bog, kap. 23.
48. Kurt Meschke, *Schwerttanz und Schwerttanzspiel im Germanischen Kulturkreis* (Leipzig und Berlin, 1931), p. 7.
49. Fastelavnsspillene *Den utro hustru og Paris' dom*. De tre ældste danske Skuespil, udg. S. Birket-Smith (Kbh. 1874). Leif Søndergaard, *Fastelavnsspillet i Danmarks senmiddelalder* (Odense, 1989).
50. C. Nyrop, *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*, bd. 1, p. 624 og p. 720. Leif Søndergaard, »De skød papegøjen«, *Skalk*, nr. 6 (1999), pp. 20-27.